

Istra s onu stranu zakona

Povijest istarskog brigantaggia i contrabanda - socijalno razbojništvo ili cosa nostra istriana

Darko Dukovski

Autor ispituje političke, socijalne i kulturne uvjete istarskog razbojništva u razdoblju između dva svjetska rata.

Razdoblje neposredno nakon rata pa do kraja tridesetih godina bilo je pogodno za nastanak mnogobrojnih razbojničkih i krijumčarskih družina, kao jednog od oblika, istina, riskantna ali zato unosna "privređivanja" temeljenog na tradiciji srednjovjekovnih predaka, koje su sve do kraja dvadesetih i početkom tridesetih godina značile stalnu opasnost za stanovništvo Istre. Razbojništvo (brigantaggio) i krijumčarenje (contrabando), česte su i raširene pojave u međuratnoj Istri kao oblik "male privrede", socijalnog razbojništva, temeljenog na ostacima patrijalhalnog društva i njemu svojstvenog mentalnog sustava. Međutim, istine ima i u reminiscencijama Miroslava Bertoše koji je u izvanrednoj studiji o socijalnom razbojništvu u Istri XVII i XVIII st. ustvrđuje da se ne radi samo o "unosnu" poslu već i jednom obliku otpora prema vlasti a ja bih dodao, koja je u projekcijama ljudi s onu stranu Zakona kriva za njihov marginalni društveni položaj.¹ Dok se o prostituciji primjerice kao jednoj drugoj socijalnoj devijantnoj djelatnosti može govoriti kao o tipično gradsko-urbanoj (nezakonskoj ili protuzakonskoj) djelatnosti, razbojništvo i krijumčarenje, iako u njemu učestvuju pojedini autsajderski slojevi urbanih sredina, odnosno devijantski marginalni slojevi, čini se da je ono prvotno ukorjenjeno i vezano za istarsko selo. Bila je to prava pošast istarskog sela "elementarna katastrofa" sela između 1919. i 1930. godine ali se isto tako pojavljuje sve do kraja međuratnog razdoblja.² Metodologija istraživanja fenomena razbojništva svoj suvremeni i konzistentni izraz nalazi u knjizi (talijanskom prijevodu) E.J. Hobsbawma "I ribelli" (Razbojnici), koji potvrđuje opći univerzalni ruralni karakter socijalnog razbojništva.³

U realizaciji studije, koristio sam neobjavljenu arhivsku građu fondova Civilnog komesarijata u Puli, Pazinu i Poreču, Generalnog civilnog vicekomesarijata u Poreču, Prefektura Pule, Podprefektura Pazina, Poreča i Pule Povijesnog arhiva u Pazinu, fondova Vojnog guvernera (gubernija) Julijske Krajine te Generalnog civilnog komesarijata Julijske Krajine u Trstu, Državnog arhiva u Trstu,

¹ M. Bertoša, *Zlikovci i prognanici: Socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću*, Pula, 1989. 16.

² Povijesni arhiv u Pazinu (PAP), Civilni komesarijat u Puli (CKPu), (1919), kutija (k):11; fascikl (f):C-5; PAP, PP, (1931), k:110; f:VI/6. AOSP. RPP (1928), Sentenze.

³ E. J. Hobsbawm, *I. Ribelli*, Torino, 1966.

fondova Civilnog komesarijata i podprefektura Kopra Pokrajinskog arhiva u Koprui, fondova Arhiva Općinskog i Okružnog suda u Puli te Zbirke arhivske građe Povijesnog muzeja Istre u Puli. Periodika i tisak kojim sam se koristio potječe iz knjižnih fondova Naučne biblioteke u Puli i Biblioteca civica iz Trsta, te Povijesnog arhiva u Pazinu. Trenutno se građa iz Arhiva općinskog i okružnog suda u Puli nalazi u Povijesnom arhivu u Pazinu ali je djelomično nedostupna jer se nalazi u procesu arhivističke obrade.

Socijalni i gospodarski uvjeti vremena u kojemu ćemo promatrati ove rubne društvene grupacije (1918-1939), prate promjene talijanskog međuratnog društva, iako naravno postoje otkloni uzrokovani specifičnom socijalnom i etničkom konfiguracijom Istre te određenim političkim, gospodarskim i kulturnim čimbenicima koji svoje korijene vuku još iz najranijih razdoblja istarske novovjeke povijesti (XVI-XVII. stoljeća), da bi suvremene konačne oblike poprimila u vrijeme procesa industrijalizacije i razvoja kapitalističkih odnosa tijekom druge polovice XIX. i prvih godina XX. stoljeća.⁴ U drugoj polovici XIX. st. do 1910. godine, kada bilježimo posljednji prijeratni popis istarskog pučanstva, dogodile su se određene značajne promjene u istarskom društvu. Opće uzevši, objektivna gospodarska zaostalost istarskog ruralnog svijeta podržavala je njegovu socijalnu zaostalost i održavala svaki oblik gospodarske ovisnosti, pogotovu hrvatskog etničkog elementa. Ova bitna činjenica utjecati će na socijalnu marginalizaciju određenih, kako seoskih tako i gradskih društvenih grupacija i slojeva.⁵

Svršetak Velikog rata 1918. godine s naglom promjenom državne vlasti označio je između ostalog i početak prestrukturiranja gospodarski slomljenog i depopuliranog istarskog društva. Ovo prestrukturiranje uvjetovano osiromašenjem i potpunom propasti srednjih i nižih slojeva društva, potpomognuto konjunkturu koja je bez milosti kosila sve društvene slojeve, dovelo je nekadašnje srednje slojeve na rub egzistencije. Niži pak slojevi su već odavno ovu granicu prešli. Kakove su to socijalne promjene zadesile istarsko selo, iz kojega će se tijekom međuračja novačiti novi pripadnici istarskih rubnih zajednica? Stalni porast pučanstva u pomenutom razdoblju nije bio usklađen s privrednim mogućnostima postojećeg stupnja privrednog razvoja. U tom periodu je pučanstvo naraslo za 111355 osoba a vanagrarna uglavnom gradska privreda prihvatila je samo 70.961 osobu poslije 1880. što znači da je broj razlike višak radne snage u privredi. Poljoprivredom se bavilo 136621 a od poljoprivrede živjelo 247.240 od ukupno 404.286 osoba.⁶ Unutrašnjost Istre bilo je cijelo vrijeme u nepovoljnoj gospodarskoj socijalnoj i kulturnoj poziciji. Zemljišno se vlasništvo i dalje usitnjavalo i komadalo što je dovelo do osiromašenja seoskog pučanstva i njegovog zaduživanja. To je pospješilo raspadanje patrijalhalne obitelji i pokrenulo cijeli niz socijalnih promjena koje su postale uzrokom nastanka i razvoja istarske devijantne scene te značajno utjecalo na brojnost (masovnost) rubnih društvenih skupina u Istri.⁷ Ovi procesi pomogli su rast gradova Pule, Rijeke i Trsta koji su "skupljali" višak radne snage koja je konstantno pristizala sa sela. Zemljišni fond podijeljen je tako da većinu najplodnije zemlje i šuma posjeduju nekolicina zemljoposjednika, dok najveći broj zemljoposjednika posjeduje sitno isparcelizirana zemljišta do 1 ha, koja su jedva dostatna za preživljavanje. U Istri postoji i sloj bezemljaša, nadničara ili kolona, kojih se broj sa svakom neplodnom godinom povećavao. Stoga je svaka suša ili neka druga vremenska nepogoda za istarskog seljaka u egzistencijalnom smislu katastrofalna. U ovakvom istarskom ruralnom svijetu s oazama industrijskog društva, pojavljuje se jedan dio pučanstva

⁴ I. Beuc, *Istarske studije: osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća*, Zagreb, 1975.

⁵ Isto.

⁶ Isto, 303.

⁷ PAP, CKPu, (1918-1920), k:8; f:B-314

koji nema nikakvu moć kao relativno suvišni živalj i upravo među njima će srednji slojevi pronalaziti pojedince ili cijele grupe koje će označiti kao devijante i isključiti ih iz društvene zajednice. U takovim uvjetima nefunkcioniranja pravne države posve je razumljiva poplava kriminala i nezakonitih djelatnosti. Osim toga kao posljedica nefunkcioniranja pravne države u razdoblju nekakvog interregnuma 1918-1920/23 u kojemu su zakoni kraljevine Italije tek bivali protegnuti na Istru, događa se da mnogi socijalni slojevi gube svoj prijašnji društveni status, odjednom se našavši na samom rubu istarskog društva.

Iako korijene socijalnog razbojništva u Istri treba tražiti u prošlim stoljećima, možemo ustvrditi da razbojništvo između dva rata ima nešto drugačiju socijalnu podlogu, a nastaje i u drugačijem političkom i gospodarskom okruženju. Analizirajući korijene razbojništva u Istri Vrhovni javni tužitelj Cherssich u svom izvješću Generalnom civilnom komesaru Julijske Krajine Augustu Ciuffelliju od 22. rujna 1919. godine pod br. 1300/19 (u prijepisu), počinje sa zaključkom o naselbinskom karakteru Istre i dolaskom velikog broja Hrvata i pripadnika drugih naroda, "Vlaha-Hrvata" (Morlacco), "Crnogoraca" (Montenegrini), "Srba" (Serbi), Albanaca (Ilira), "Liburna" i Hercegovaca na istarsko područje Republike Sv. Marka, sredinom XVII stoljeća, koja je u to vrijeme, depopulirana i uništena, proživljavala teške dane. Prema njegovim riječima nedugo nakon njihova dolaska počele su neprilike u zemlji. Počele su krađe stoke od strane došljaka koji nisu respektirali autoritet rašporskog kapetana. Ovu tvrdnju potkrijepio je izvješćem satnika Pietra Basadonne iz 1649. godine.⁸ Svi su oni prema riječima M. Bertoše, pokušali implicirati u Istru vlastiti "moralni kodeks" o pljački kao načinu privređivanja i junačkom djelu. No, taj mentalni sklop u Istri nije mogao funkcionirati na način kako je funkcionirao u njihovim postojbinama. Prema mišljenju Bertoše "Istarsko je razbojništvo ujedinjavalo u sebi odrednice balkanskog s jedne i mediteranskog i zapadnoeuropskog banditizma s druge strane".⁹ Tako je bilo i u vrijeme francuske vlasti u Istri 1805-1813. godine, kada su po razbojništvu posebno bili na zlu glasu okruzi Vodnjan i Poreč barem po riječima dr. Marca Tamara koji je Istru opisao u svom djelu "Citta e castella dell'Istria". Ništa bolje nije bilo ni za austrijske vlasti u koje vrijeme su se istarski razbojници uspeli dobro naoružati. Socijalno razbojništvo u međuratnoj Istri jednim svojim dijelom nastaje kao posljedica rata što se očituje i u socijalnoj strukturi razbojnika. Uglavnom su to bili bivši dezerteri austrijske vojske. Za njih u ostalim hrvatskim zemljama postoji naziv tzv. "zeleni kadar".¹⁰ Po nacionalnom sastavu ove grupe bivših dezertera i demobiliziranih vojnika su doista heterogene. Među njima nalazimo i Hrvate i Talijane.¹¹ Većinom su ruralnog podrijetla i to im je, nakon rata u kojem su u Istri stradala seljačka gospodarstva i u kojemu bilježimo veliki pomor stoke (što je karakteristično za Istru već stoljećima) jedini izvor prihoda i preživljavanja ali i bunta.¹² Naravno, to nisu bile jedine razbojničke družine koje su u to vrijeme pustošile Istru. Kako je veliki broj seljačkih imanja bio razoren, u tim razbojničkim družinama bili su i dojučerašnji seljaci kojima je to bio jedini način preživljavanja i zarade. No, ne bismo se mogli zadržati samo na ovim momentima jer postoje isto tako važni čimbenici kao primjerice neumitan proces raspadanja patrijarhalnog seoskog društva u kojemu je razbojništvo njegova posljedica i posljednji pokušaj otpora ovom procesu. Ne zaboravimo da su mnoge istarske obitelji njegovale tradiciju socijalnog razbojništva koje se prije svega temeljilo na krađi stoke. Naročito pogodno tlo za razvoj razbojničkih bandi ranih

⁸ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.: Vidi: M. Bertoša, *Zlikovci i Prognanici*. 24.

⁹ M. Bertoša, *Zlikovci i prognanici: Socijalno razbojništvo u Istri u XVII. i XVIII. stoljeću*, Pula, 1989. 24.

¹⁰ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹¹ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹² PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

dvadesetih, a koje je u prošlosti imalo svoje korijene razbojništva, bio je prostor koji zatvaraju sudski distrikti Pazin, Poreč i Pula.¹³ U svom izvješću od 29. veljače 1920. godine, Generalnom civilnom komesaru u Trstu, Civilni komesar političkog kotara Poreč, objašnjava kako je razbojništvo na Poreštini već odavna ukorijenjeno i nemoguće ga je iskorijeniti, već se može samo nadati da će pučanstvo ovog kotara s vremenom progresivno evoluirati u socijalnom, intelektualnom i moralnom smislu.¹⁴ Za razliku od srednjovjekovnog razbojništva ovo suvremeno razbojništvo imalo je nešto veću tržišnu osnovicu. Krađa stoke se nije provodila kako bi se obogatio vlastiti stočni fond već je bila samo jedna karika u lancu u ilegalnoj trgovini mesom koja je nakon rata bila u krizi. To pretpostavlja uključivanje i niz jataka i suučesnika koji žive u gradovima, preprodavače, trgovce, mesare i sl.¹⁵ Potpuno krivo bi bilo socijalno razbojništvo u Istri prikazati u nekakvom romantičarskom duhu robinhoodovske tradicije, jer to svakako nije bilo. Razbojništvo u Istri obilježeno je često krvnim deliktima, paležom, nasilništvom, i silovanjima a nije, u pravilu, ni jedna socijalna kategorija bila toga pošteđena. Oružani prepadi bili su uobičajeni u to vrijeme, jer su razbojnici bili vrlo dobro naoružani. U oružju nisu oskudijevali. Ta, rat je tek završen i oružja je bilo u izobilju i vrlo se lako do njega moglo doći. Razbojnici nisu bili baš odviše probirljivi. Meta razbojničkih napada bili su i siromašni i imućni seljaci ali i građani.¹⁶

Javni tužitelj (Procuratore di Stato) u Puli, u rujnu 1919. godine, podnio je detaljan izvještaj o stanju javne sigurnosti, Vrhovnom tužitelju (Procuratore Superiore) u Trstu Cherssichu, na području sudskih kotareva Pazin, Poreč i Vodnjan u kojem je detaljno opisao i rekonstruirao razbojničke napade.¹⁷ Javni tužitelj otvara pred nama jedinstveni svijet poslijeratnog istarskog ruralnog društva prepunog nasilja, nesigurnosti i pogibelji kada ljudski život nije baš puno vrijedio a talijanska okupacijska vlast nije bila u stanju spriječiti ove razbojničke nasrtaje. U kolovozu i rujnu mjesecu 1919. godine, puljskim političkim kotarom harale su naoružane bande, obučene u vojničke odore austrijske ili talijanske vojske, pljačkajući sve što ima bilo kakvu prodajnu ili upotrebnu vrijednost. Jedna takova razbojnička grupa upala je noću u jednu kuću na puljštini, prisilivši ukućane da ne pokušavaju dozvati pomoć ili vikati, pod prijetnjom smrti (pena le morte), te da im predaju sve dragocjenosti. Bili su naoružani i uniformirani u odore talijanske vojske, govorili su talijanski pa je kasnije javni tužitelj s razlogom sumnjao na vojnike talijanskih okupacijskih postrojbi koje su bile dislocirane u blizini. Kako se sve odvijalo u noći bez mjesečine, primjećeno je da razbojnici imaju električne, baterijske lampe, kojima su osvjetljavali sobu. Ukućane su zatvorili u jednu prostoriju štale koja se nalazila uz kuću. Tada su ukućani primjetili da vani drže stražu još dvojica razbojnika. U znak opomene ispalili su dva metka prema štali, kako bi zaplašili ukućane. Odnijeli su sav novac, između 20-30 tisuća lira, svu zlatninu i srebrninu koju su pronašli u kući. Odnijeli su i odjeću, veste, i donje rublje kao i sve osnovne potrebštine (“...Dopo il cio visita gli armadi e le casse e si imp...essa di tutto il denaro, dell'oro e dell'argento che trova, e i suoi campagni scelgono e prendono tra i vestiti, la binacheria e i generi alimentari, quanto trovare di loro aggradimento.”). Nakon toga su ponovili pljačku u nekoj drugoj kući istog ili susjednog sela, a potom nestali u noći.¹⁸ Ovom prilikom ističe javni tužitelj ukućani su imali sreću da nitko nije stradao kao što se to primjerice dogodilo prilikom razbojničkog napada 17. i 18. rujna 1919. godine na kuću Ivana Jurkovića

¹³ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹⁴ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹⁵ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹⁶ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹⁷ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

¹⁸ Isto.

(Giovanni Jurcovich) u selu Fuškulin (Foscolino). Nesretni Ivan Jurković je ugledavši razbojнике počeo dozivati upomoć svoje ukučane koji su se nalazili negdje u blizini. Otvorena je paljba prema Jurkoviću koji je pri tome ranjen u glavu. Od zadobivene rane kasnije je i preminuo.¹⁹ Sličan napad odigrao se u selu Skitača blizu Barbana kojom je prilikom svjedok Martin Žufić, sreo četvoricu osoba koji su upravo opljačkali kuću Berhicha kojega su teško ranili jednim hicem u donji dio trbuha, tako da je metak perforirao crijeva (“...fu ferito con un colpo di fucile al basso ventre e versa ora in gravissime condizioni avendogli la palla perforato gli intestini.”).²⁰ Javni tužitelj ističe da to nisu svi napadi već samo oni koji su “ilustrirali smionost, drskost, bezobraznost, i okrutnost razbojnika” (Questi non sono che singoli esempi, i quali pero dimostrando ad evidenza l’audacia e la crudelta dei rapinatori”).²¹ Vjeruje se da je sva ova nedjela učinila jedna te ista banda po načinu izvršenja nedjela. Sumnja je pala na pripadnike vojnih postrojbi koje su se nalazile u blizini, jer su razbojници govorili talijanski i nosili uniforme talijanske vojske i imali oružje. No, istraga je dospjela u slijepu ulicu jer i mnogi seljaci posjeduju uniforme, oružje i vojnu opremu preostalu od rata. Ipak utvrđeno je da su razbojници govorili loš talijanski onakav kakav se govori u središnjoj Istri, te da su se razbojници preobukli u uniforme talijanske vojske. Svjedoci su naveli da je jedan od razbojnika opsovao na hrvatskom što prema tužitelju jest vrhunski dokaz da se ne radi o talijanskim vojnicima. I konačni dokazi da se radi o razbojničkoj bandi jest da su zvijezde koje je vođa sebi stavio na vojničku odoru imale šest krakova poput austrijske a ne pet poput talijanske te analizom izvađenog metka utvrđeno je da se radi o streljivu austrijske proizvodnje. Razbojници koji su ubili Jurkovicha imali su na sebi odoru karabinjera ali su kape bile austrijske.²²

Glavna značajka razbojništva bila je odlično organizirana mreža doušnika i jataka po cijeloj Istri. Iako je bilo javno osuđivano, vrlo malo je primjera dojavljivanja seljaka o kretanjima razbojnika, a još manje i njihova identifikacija organima vlasti.²³ Strah od osвете i neka prešutna lojalnost prema razbojničkim obiteljima i suseljanim koji su se ovim poslom bavili otežavalo je organima gonjenja njihovo hvatanje i sprječavanje razbojničkih djela. Razbojници su često znali boraviti u nekom od istarskih sela, čak se i slobodno kretati selom a da pri tome nitko nije ni pokušao obavijestiti karabinjere. Ovu lojalnost seljaka, razbojници su dakako znali dobro platiti, tako da su i seljaci imali koristi od njihove djelatnosti. Tome u prilog ide i izjava dječaka iz Tinjana koji je zahvaljujući povjerenju razbojnika vidio njihovo skrovište u kojemu je zatekao brojne seljake i mnogo pušaka i vojnih uniformi.²⁴ Razlike, neke bitne, između zlikovaca o kojima piše dr. Miroslav Bertoša, i razbojnika istarskog međuračja nema kako po drskosti tako i po okrutnosti. Primjer bezobzirnosti i okrutnosti razbojnika koji u krađi nisu prezali ni od najsureviji ubojstava jest krvavi događaj koji se dogodio 25. listopada 1919. godine u selu Markovići, kojom prilikom je u pravom pokolju pobijena cijela jedna obitelj otac Tomaso Markovich, supruga Lucia i kćer Antonia.²⁵ Bio je to prvi takav slučaj u Istri, koji će svojom besprijernošću i strahotom istarskom puku tijekom dvadesetih stalno biti pred očima i uliti stalni osjećaj straha i nesigurnosti. Istrani će se vremenom priviknuti na taj strah i život u nesigurnosti, koje će mnoge seljake natjerati da sami nešto poduzmu u svoju obranu. Neki će se i ilegalno naoružati, a

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁴ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f: A-5.

²⁵ L. Azione, 28.XI.1920 br. 272. Corte d’Assise: Rapinatori che seminano la morte: Padre, madre e figlia uccisi efferatamente.

neki će se učlaniti u lovačka društva kako bi legalno mogli posjedovati oružje. Nerijetko su sami seljaci s oružjem u ruci noću čuvali svoju imovinu, kad već država to nije bila u stanju.²⁶ Kronična boljka bila je pomanjkanje broja karabinjera koji bi trebali štititi pučanstvo od napada razbojničkih bandi. Niti jedan politički kotar u Istri od 1919. do 1921. godine neće imati dovoljan broj ljudi, pravdajući svoje polovične uspjehe ili bolje reći neuspjehe.²⁷ Kako su na meti napada razbojnika najčešće bili pastiri, oni su se prvi počeli naoružavati. Razbojstvo je sada dobilo još jednu dimenziju rizika više. Neki od poznatih istarskih razbojnika tako su podcijenili hrabrost seljaka i izgubili glavu. Jedan od njih Rodolfo Vinzan platiti će za svoja nedjela u kolovozu 1920. godine.²⁸ Rodolfo Vinzan kao i Bratović svoj će život nasilno izgubiti prilikom krađe ovaca blizu Lima (Limski kanal) 14. kolovoza od ruke pastira koji ga je ustrijelio. Nakon što je 1919. godine proveo kao član grupe Lizzardo Vinzan je počinio oko dvadesetak ubojstava i bio organizatorom najvećih krađa koje su počinjene u porečkom kotaru.²⁹ Razbojnici su se nerijetko upuštali u razbojničke avanture u istoj općini ili kotaru. Svoja nedjela su ipak češće izvodili u selima u drugim dijelovima Istre gdje ih nisu poznavali.³⁰ Prema riječima javnog tužitelja Scomersicha mnogi od njih su bili talijanski vojni zarobljenici u logorima u starim talijanskim pokrajinama, gdje su imali prilike naučiti talijanski.³¹

Periodična izvješća Komesara za javnu sigurnost (commisario di P.S.), Civilnog komesara ili od 1923. godine Questora ili prefekta, podprefekta, ali i dokumenti pronađeni u fondu okružnog suda u Puli, pokazuju da su slučajevi razbojstva i krijumčarenja najučestaliji na Poreštini, Rovinjštini (Kanfanar) i Južnoj Istri (Pula, Vodnjan, Savičenta), iako su razbojnici (briganti) i krijumčari “operirali” na cijelom istarskom poluotoku, posebice tamo gdje nije prijetila veća opasnost od organa gonjenja a konfiguracija tla i prometnice nisu dozvoljavale brzu intervenciju policije.³² Akcije su se izvodile obično noću a žrtve su obično bile nešto udaljenije od sela ili su to bili posjedi udaljeniji od prometnica. Cilj pljačke bila je uglavnom sitna i krupna stoka ali i kokoši, ljetina i druge vrijednosti jer seljaci često nisu imali u svojim kućama druge dragocjenosti. Naravno da tamo gdje bi naišli na novac nisu ga ostavljali vlasniku. Puljski dnevnik L’Azione, u listopadu donosi članak u kojemu je opisana akcija hvatanja istarskih razbojnika od strane karabinjera ali i niz drugih pojedinosti koji značajno upotpunjuju saznanja o razbojništvu s početka dvadesetih.³³ U subotu 2. listopada 1920. godine maresciallo Soluri uspio je uhititi Josipa Markešića, jednog od desetak razbojnika predvođenih “zloglasnim Lizzardom”, koji su učestvovali u napadu na kuću Antona Vitasovića pastira iz Barbarige 4. lipnja 1919. godine. Uhićeni Josip u provedenom saslušanju detaljno je opisao ovaj napad imenujući sve one koji su u toj akciji učestvovali. Evo novinarske rekonstrukcije zločina sačinjenog prema policijskom predlošku. Noću 4. lipnja 1919. godine, razbojnici su se približavali kući Antona Vitasovića krećući se jedan iza drugoga u “indijanskom redu” (in fila indiana), kako policija kasnije ne bi mogla odrediti broj napadača. Bili su obučeni u talijanske vojničke odore. Pokućali su na vrata kuće obitelji Vitasović. Na prozor iz predostrožnosti pojava se Vitasovićev osamnaestogodišnji sin Giorgio želeći vidjeti noćne posjetitelje. Iz mraka se čuo samo glas koji je na talijanskom jeziku objasnio da se radi o

²⁶ Izjave J. M. i J. J. date autoru 12. svibnja 1992.

²⁷ PAP, Civilni komesarijat u Pazinu (CKPa), (1920), k:6: Izvješće Civilnog komesara Pazin Generalnom civilnom komesaru u Trstu od 21. VI 1920. br. 469.

²⁸ Isto.

²⁹ PAP, Civilni komesarijat u Poreču (CKPo), k:2 (1919-1922), Izvješće od 1.IX 1920. br. 107/7 gab.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² PAP, Prefektura u Puli (PP), (1928), k:67; f:IX-4/2: Izvješće od 7. studenog 1928. br. 2717. Gab.

³³ L’AZIONE, 3.X.1920. Altre gesta dei briganti istriani: un altra brillante scoperta del maresciallo dei cc.rr. Soluri.

karabinjerima koji žele izvršiti provjeru kuće jer je navodno njegov otac jugoslavenski propagator dan ranije dijelio neke propagandne letke. Naravno, uspjevši u prijeari, jer je takvih premetačina u prvim godinama nakon rata, ali i kasnije bilo doista mnogo. Ta, to je bila osnovna zadaća karabinjera tijekom dvadesetih godina. Tako da ova izjava nije izazvala nikakovu sumnju. Ušavši u kuću odmah su djelovali. Tu se zatekli i drugog Vitasovićevog sina Michelea koji je napunio tek 16 godina, kćer koja je radila u kuhinji i šezdesetogodišnju ženu Eufemiju koja je nešto radila u blagovaonici. Pretražili su cijelu kuću i tom su prilikom opljačkali šest tisuća kruna u zlatu, 40.000 tisuća kruna u novčanicama, nekoliko tisuća lira, zlatni lanac, tri para naušnica, tri broša, jedan zlatni prsten, dva metalna sata, razne predmete od uporabe i kućanstvo, odjevne predmete i 200 kg ovčijeg sira. Orobivši cijelu kuću razbojnici su išeznuli u noći. Odlazeći nisu propustili izreći par odveć slobodnih, lascivnih primjedbi upućenih kćerci Mariji. Kod Markešića kasnije karabinjeri su pronašli kompromitirajući zlatni prsten kojega je Vitasović prepoznao a time potvrdio Markešićevu umješnost u ovo drsko razbojstvo. U kući Antona Matoševića pronađen je i ukradeni ovčiji sir. Detaljnom istragom utvrđen je i identitet ostalih razbojnika, od kojih su neki već dobro poznati karabinjerima a pogotovu istarskim seljacima. Naravno prvooptuženi je bio vođa bande Giuseppe Lizzardo, a slijede, Mattossevich Simone, Mattossevich Giovanni, Mattossevich Pietro, Mattossevich Martino, Bratovich Marco, Vinzan Rodolfo, Brilla Giorgio, uhićeni Markešić Giuseppe, i Stocovich Giovanni. Začuduje drskost ali i domišljatost razbojnika, dobro poznavanje političke situacije poslijeratne Istre, igrajući na račun međunacionalnih sukoba. Iako su im često spočitavali njihovu nacionalnu pripadnost i političku obojenost istarski razbojnici u pravom su smislu profesionalci, apolitični s ne baš visokim stupnjem nacionalne svijesti. Njihove žrtve nisu odabirane po nacionalnom ključu već po materijalnom statusu. Ipak su zazirali od talijanske vlasti a pogotovu kasnije u vrijeme fašizma. Fašizam nikome nije ništa dobra donio pa tako ni njima.³⁴

Odnos javnosti prema ovoj pojavi bio je u načelu podijeljen i od vlasti, u načelu uvijek ispolitiziran. Za policiju je to bio oblik subverzivne djelatnosti hrvatskog seljaka, dok je za hrvatski istarski emigrantski tisak bila nužnost koja omogućava puko preživljavanje osiromašenog hrvatskoga seljaka, dok su pravi krivci mesari koji kupuju ukradenu robu koju kasnije je preprodaju.³⁵ Naravno da su obje strane svaka iz svojih političkih razloga bile pristrasne i neobjektivne. Jedna činjenica koja svoju autentičnost crpi iz pronađenih dokumenata može srušiti ove navode. Briganti nisu bili samo istarski Hrvati već i Talijani a krali su i hrvatskim i talijanskim seljacima i to sve do čega su uspjeli doći a imalo je nekakvu prodajnu vrijednost.³⁶

Vlast se trudila da tu "pošast" kako je razbojništvo okarakterizirano u navedenim izvješćima, suzbije stvarajući posebne jedinice karabinjera. Naravno bez većeg uspjeha, posebice u zonama koju zatvara trokut Rovinj, Pazin, Poreč iako se može reći da je područje visokog rizika bilo nešto šire.³⁷ Mjere koje je questor u Puli poduzeo poradi zaštite pućanstva od razbojnika, posebice od ozloglašnog Ivana Štokovića (Giovanni Stocovich) bile su u granicama trenutnih mogućnosti. Tako su primjerice dvojica karabinjera bila locirana na stanici Marčana, četvorica na stanici Vodnjan pod zapovjedništvom jednog doćasnika

³⁴ Izjava M.L. data autoru 12. lipnja 1989.

³⁵ Istra, 23. I 1930. "Što je novo u Istri? Kradje i kradje": L'AZIONE, 18.X 1927. "Per cobattere l'abigeato".

³⁶ PAF, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2; IX-6

³⁷ PAF, PP, (1931), k:110; f:VI-2/3-4. Izvješće questora prefektu za mjesec veljaču 1931. br. 01332/31 Gab. Vijesti o razbojničkim napadima, krađama, nasilju i ubojstvima uglavnom crpimo iz tadašnjeg dnevnog tiska, kako talijanskog tako i hrvatskog, a posebice iz izvješća policijske provenijencije. Brojnost takovih vijesti i arhivskih vrela upućuje nas na zaključak o raširenosti ove pojave na cijelom istarskom poluotoku, posebice u već navedenom području između Poreča, Pazina, Rovinja, Bala, Vodnjana i Pule.

koji su od ponoći do sedam ujutro patrolirali i pretraživali teren oko sela Orbanica te kuće od "...poznatih Kolića." ("...perquisiranno le case dei noti Collich").³⁸ Od 21 sat do 7 ujutro šest karabinjera dežuralo je u Balama i Vodnjanu te četiri koji su stacionirani u Balama i "štanciji" Bettica pretraživali su trgovine vlasnika Kuftića i Beršića. Sedmorica u Savičenti cijelu noć su nadzirali i pretraživali kuće gdje se skrivao Štoković na lokacijama oko Čabrunića, Juršića, Režanci i Štokovci. Jedna patrola pretraživala je kuće jataka kod Gajane i "štancije" Turnina, dok je druga "squadriglia" karabinjera biciklista iz kanfanara pretraživala teren cijelu noć oko štancije Mattias gdje su pretražili kuću također poznatog jataka Modrušana.³⁹ Išlo se čak dotle da je prefekt pod utjecajem političkih krugova u Istri zatražio da predsjedništvo ministarskog vijeća u kolovozu 1925. u Istri uvede specijalni zakon protiv razbojništva kao što je vrijedio na Siciliji.⁴⁰ U prvoj polovici dvadesetih godina najzanimljiviji je jamačno primjer istarskog razbojništva tzv. "slučaj Kolaric" (Kolarig) o kojem saznajemo i iz tadašnjeg dnevnog tiska. U siječnju 1924. godine u Trstu je uhićen jedan od najtraženijih istarskih razbojnika Ivan Kolaric ili Kolarig, inače po zanimanju mesar. Prvi put uhićen je još 1917. godine u Celovcu u vrijeme rata. Poslije rata organizator je brojnih pljački stoke u cijeloj Istri. Osuđen je na doživotnu robiju (106 godina zatvora i 11 godina tamnice).⁴¹ Time razbojništvo dakako u Istri nije uništeno. Dapače, stanje se nije ni malo popravilo. Razbojništvo je prisutno kao istarska svakodnevica sve do kapitulacije Italije 1943. godine kada se u specifičnoj ratnoj situaciji antifašističke borbe i otpora istarskog naroda ovaj oblik "privrede" ugasio (bilo je tek nekoliko primjera razbojstava i pljačke stoke ali je radikalnim mjerama nove "narodne vlasti" ova praksa prekinuta).⁴²

Istarski razbojnici, posebice u ranim dvadesetim, kada su razbojničke družine bile još brojne, "ordinirali" su Istrom tijekom cijele godine, međutim, prema policijskim izvješćima, posebno aktivni su bili u jesen i zimu, kada su spremišta bila puna ljetine, šufiti puni sušenog mesa a podrumi vina. Stoka je tada bila u štalama i lako ju je bilo u noći ugrabiti. Seljaci se nisu usudivali intervenirati jer su znali da su razbojnici naoružani, oni koji su to pokušali bili bi umoreni.⁴³ To potvrđuje i Andrea Benussi u svojim sjećanjima. Benussi piše: "(...)... Osim terora fašista seljaci našeg područja morali su se boriti protiv bandi lopova, koje su bile brojne... Nije prošao dan a da neki seljaci nisu plakali za volovima, ovcama, konjima, kokošima ukradene od ovih lopovskih bandi..."⁴⁴ Slovenski Mali List koji je u tom razdoblju pratio sva zbivanja u Istri posebice vezane za razbojničke napade 1923. godine piše: "... Istra posebice središnja, vratila se u srednji vijek. Ne prođe tjedan u Istri bez da čujemo o kakvom napadu razbojnika. U većini slučajeva razbojnici su maskirani i naoružani... Pučanstvo na zemlji živi u stalnom strahu..."⁴⁵ Vrlo rijetko, razbojnici su krali sami, ako je postojala bilo kakva mogućnost udruživali su se u veće skupine, najmanje trojica a postojale su i brojne razbojničke družine od desetak razbojnika i još toliko jataka, krijumčara i drugih pomagača. Godine 1920. kada su razbojničke družine bile prava pošast, prava elementarna nepogoda, S. Benco, tršćanski javni djelatnik i političar, razbojništvo u Istri shvaća

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ L. Lubiana, *Il brigantaggio istriano dopo la prima guerra mondiale (1919-1930), L'Istria fra le due guerre: Contributi per una storia sociale*, Roma, 1985, 293-294.

⁴¹ L'AZIONE, 15.XI.1925. "La corie pronuncia la sentenza al processo."

⁴² D. Diminić, *Istra u partizanskom notesu, 1943-1945*, Pula, 1986, 55-56.; Izjava M. D. data autoru 11. svibnja 1988.

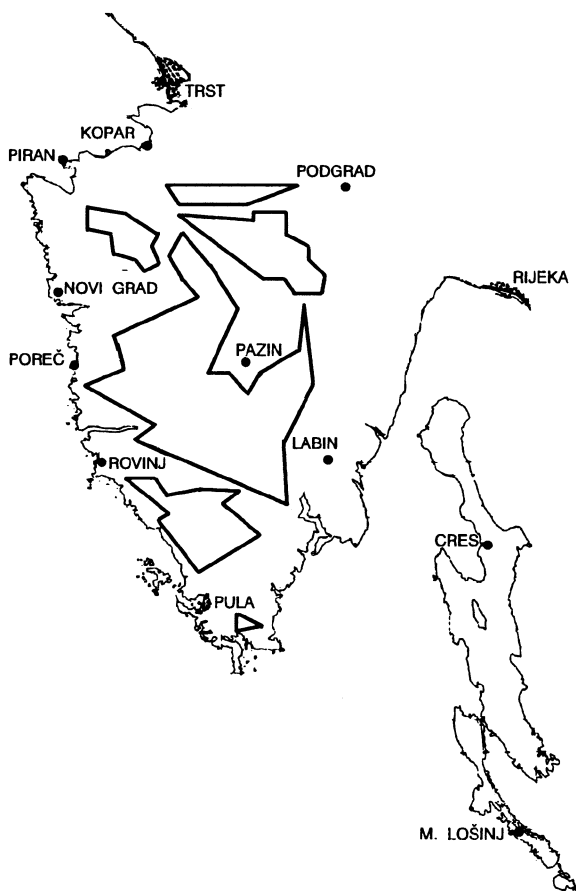
⁴³ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP (1928), k:67; f:IX-4/2

⁴⁴ B. Benussi, *Ricordi di un combattente istriano*, Zagreb, 1951, 65.

⁴⁵ Mali List, 31.VIII.1923. *Roparske bande strahujejo Istro*; Isto. 23.XI.1923. *Istarsko ljudstvo v strahu in trepetu*.

kao posljedicu rastrojstva austrijske države nakon rata, dok razbojnice drži “...vojnima umornim od rata...” ili bivšim ruskim zarobljenicima koji su u zatvoru poprimili ideje anarhizma i boljševizma.⁴⁶ Posve sigurno misli na “zeleni kadar”, koji se nakon rata nije mogao uklopiti u mirnodopske uvjete života, tim više što kao demobilizirani vojnici nisu mogli naći posao ili ne bar onaj koji bi trebao biti naknada za ratne strahote koje su prošli. U tome svakako ima istine ali i to da takove razbojničke skupine postupno nestaju iz Istre, smanjuje se njihov broj i u drugoj polovici dvadesetih godina u Istri djeluje svega nekoliko razbojničkih družina sa posve dobro ustrojenim organizacijama i provjerenim kanalima.⁴⁷ Ove razbojničke sada se već mogu nazvati organizacijama nisu imale svoje jatake samo u ruralnim sredinama već i u gradovima a bilo je slučajeva da su ponekad surađivali sa karabinjerima i financijskom policijom.⁴⁸

Slika 1: Zone najugroženije od napada razbojničkih družina 1919-1939.

⁴⁶ L'AZIONE, 9.IX.1920. Dall'interno dell'Istria.

⁴⁷ PAP, PP(1928), k:67; f:IX-4/2; CKPo, (1919-1922), k:2; f:bez oznake (b.o.); PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2

⁴⁸ PAP, CKPu,(1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2

Kako je cilj razbojničkih pohoda bila uglavnom sitna i krupna stoka, prije svega poradi mesa koje je na crnom tržištu dostizalo vrlo visoku cijenu. Osim toga mnogo je lakše na taj način prikriti tragove razbojništva. Mnoga stoka, volovi i ovce koje su ukradene u južnoj Istri završavala bi već kao sortirano meso u sjevernijim istarskim krajevima ili na zapadnoj obali, ponekad i u Trstu. Iste noći, ukradena stoka bi bila ubijena, koža oderana, meso bi se “vrglo na kuse”, a kosti bi bile bačene u neke od fojbi.⁴⁹ Tako je stoku bilo lakše prokrijumčariti u grad, gdje bi završila u nekoj od postojećih mesnica ili tržnica.⁵⁰ Bila je javna tajna da primjerice neki pulski mesari surađuju sa razbojničkim bandama i da otkupljuju meso ukradenih životinja po niskim cijenama. O tome su dakako javnost obavijestile i dnevne novine. L’Azione od 6. prosinca 1921. godine u članku pod naslovom “Un macellaio manutengolo di bovini”, spominje pulskog mesara L. Ruzziera koji je na Montegrande pored Pule primao ukradeno blago iz unutrašnjosti Istre, od razbojnika koji su ga prokrijumčarili do Pule. Iako je ova javna osuda trebala pokrenuti istragu protiv Lorenza Ruzziera, do nje nije došlo i on je i dalje obavljao nesmetano svoj posao. Javnost je i od strane talijanskog i hrvatskog tiska mogla saznati za niz ovakvih slučajeva u Brtonigli 1927. ili Pazinu 1930. U svakom slučaju povezanost mesara i razbojnika posve je logični slijed u začaranome krugu istarskog brigantaggia. U veljači 1930. godine, pretraživši štalu spomenutog pazinskog mesara pronađeni su volovi koji su dan prije ukradeni u Oprtlju. Otkriven je zbog nepoštivanja dviju bitnih principa razbojstva. Prvo, zadržao je živu stoku i to iz susjednog područja. Nije bilo teško otkriti sukrivca pljačke ako je i prije toga postojala i najmanja sumnja. Seljaci vrlo dobro poznaju ne samo svoja već i tuđa goveda. Novinar glasila istarskih emigranata Istra, optužuje mesara da je samo u 1929. godini kroz njegove ruke prošlo oko stotinjak goveda.⁵¹ Neka dosadašnja istraživanja pokazala su da su istarski razbojnici imali ponekad i posrednike između njih i mesara. Bili su to uglavnom trgovci stokom koji su nerijetko ukradenu živu stoku slali morskim putem preko Jadrana u talijanske stare pokrajine ili krijumčareći je kopnom što je bilo mnogo teže. U tu svrhu upotrebljavale su se brojne male skrovite lučice zapadne Istre. Razbojnički povjerenici pratili su kretanje goveda na ispaše i dojavljivali bandama. Osim toga pazili su da netko od seljaka ne surađuje sa policijom. Sami povjerenici su rijetko učestvovali u pljačkama kako bi se zaštitili od javnosti.⁵² Tako organizirana razbojnička družina bila je u stanju odvesti veliki broj goveda kako volova, krava tako i ovaca. Takav se slučaj zbio u okolici Kanfanara kada su seljaku otuđili cijelo stado.⁵³ Osim toga razbojnici su se znali često obući u karabinjerske, ili vojničke odore i na prevaru seljacima i posjednicima oduzimati stoku ili novac, kada bi seljak nešto posumnjao već bi bilo kasno.⁵⁴ Godine 1924. posebno aktivno područje postao je trokut koji zatvaraju Poreč, Rovinj i Pula s kojega su razbojnici tijekom cijele godine krali ovce.⁵⁵ Najinteresantnije jest činjenica da su razbojnici poput Lizzarda, Matossevicha, Ciubbea normalno živjeli i stanovali na različitim mjestima a da ih karabinjeri nisu mogli uloviti ili nisu htjeli uloviti pravdajući se uvijek pomanjkanjem snaga.⁵⁶ U neku ruku to je i mogla biti istina, poradi vrlo dobre i razgranate mreže razbojničkih družina, iako su to socijalističke novine opovrgavale i napadale nesposobnost policije da

⁴⁹ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2; Izjava I.M. data autoru 27. lipnja 1990.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Istra, 27.II 1930. “Mesar iz Pazina sudionik kradje volova”.

⁵² Vidi bilješku 210.; PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2;

⁵³ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2;

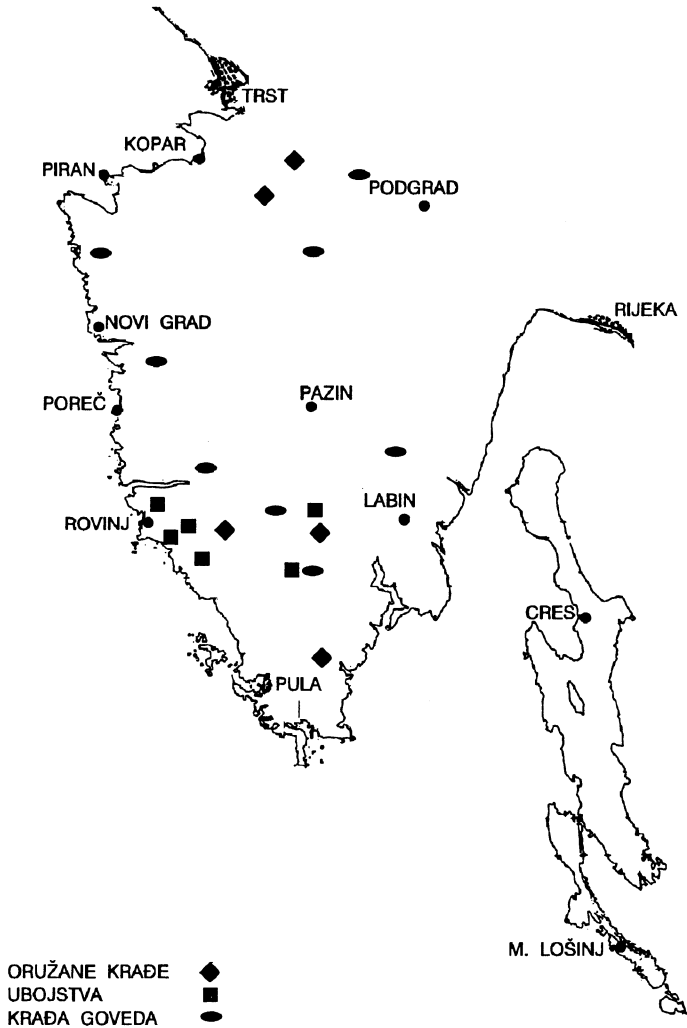
⁵⁴ PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:A-5.; PAP, PP, (1928), k:67; f:IX-4/2;

⁵⁵ PAP, PP, (1925), k:35; f:XXI/4.

⁵⁶ PAP, PP, (1931), k:110; f:VI-2/3-4. Izvješće questora prefektu za mjesec veljaču 1931. br. 01332/31 Gab.

tome već jednom stane na put.⁵⁷ Postupno bi se širio teritorij na kojemu su operirali razbojnici. Ubacivali bi jednog do dva svoja čovjeka na neki novi prostor koji bi onda nekoliko dana promatrali po selu gdje i što tko drži u stajama, kada idu na pašu sa stokom, kada se vraćaju, kada odlaze na počinak, kada muškarci odlaze u ostariju i sl. Tek nakon toga bi se pripremao razbojnički plan.⁵⁸ Jedan od najboljih primjera jest događaj u Novigradu rujna 1927. godine, kada su razbojnici iz Višnjana uz pomoć svojih dojavljivača i povjerenika opljačkali devet goveda nesretnome Francescu Favi koji nije ni vidio razbojnika.⁵⁹

Slika 2: Zone oružanih krađa, ubojstava, te krađa goveda

⁵⁷ Il Lavoratore Socialista, 9.II.1922. "A proposito del brigantaggio istriano".

⁵⁸ Izjava A.V. data autoru 7.II.1994.

⁵⁹ L'AZIONE, 3.II 1928. Cronaca giudiziaria; le crimonose gesta dell'abigeato in Istria.

Pljačke, pokušaji ubojstva, ubojstva, krađa goveda u godini 1928. bili su posebice česti. Puljski questor za svoje potrebe istrage vodio je poseban podsjetnik ili dnevnik s najosnovnijim podacima počinjenih zločina. Podsjetnik je vođen od početka godine do početka kolovoza. Prijavljeno je pet pljački (rapina), 8 ubojstava (omicidi) od kojih je polovica izvršena uz pljačku te sedam krađa goveda (abigeato).⁶⁰ Navedeni zločini zabilježeni su po cijeloj Istri, ali ipak najviše zločina dogodilo se na teritoriju Rovinja, Bala, Vodnjana i Pule. Od pet oružanih pljački koje su se dogodile u razdoblju od 10. veljače do 13. srpnja u općinama Bale, Savičenta Pula, Kozina i Materija, policija je uspjela identificirati četiri napadača te dva uhititi.⁶¹ Ubojstva istarska dogodila su se u razdoblju od lipnja do kolovoza u općinama Poreč, Buzet, Kanfanar, S.Nedjelja (Labin), Slum, Vodnjan, Sv. Lovreč Pazanatički i Umag. Iako je zabilježeno osam krvnih delikata u njima je život izgubilo dvanaest osoba od kojih jedan pripadnik karabinjera, što znači da je u tri navrata ubojica ili ubice izvršile grupno ubojstvo i to u Buzetu, Sv. Nedjelji i Slumu. Polovica ovih ubojstava učinjeno je prilikom oružanog napada i pljačke. Samo četiri ubojice su uhićeni dok su ostali nepoznati.⁶² Krađa goveda zabilježena su u razdoblju ljetnih mjeseci lipnja i kolovoza, na teritoriju općine Rovinj,(4) Bala,(1) Savičente,(1) Vodnjana,(1). Svi briganti su ostali nepoznati policiji i niti jedan nije uhićen. Evo kako izgleda karta počinjenih zločina u Istri u razdoblju od veljače do kolovoza 1928. godine, iz kojih se dadu preglednije vidjeti najugroženije zone koje se mogu usporediti sa kartom najugroženijih zona 1919-1939 ili sa kartom krijumčarskih tajnih putova.

Pučanstvo je bilo nezadovoljno neučinkovitošću snaga javne sigurnosti i tražilo konkretniju akciju. Konkretnija akcija protiv razbojničkih bandi koje su terorizirale ruralni svijet Istre uslijedila je tek početkom tridesetih godina, kada je cijela provincija pretvorena u vojni logor. Uz policiju, karabinjere lovnu na razbojničke bande uvrštena je i vojska. Sustavno je vršeno čišćenje terena. Naravno da u takovim prilikama obično bude i poginulih i to na obje strane. Prvih mjeseci 1929. godine u Istri je operiralo oko 300 karabinjera, s preciznim instrukcijama o borbi protiv razbojništva. Tri motorizirane "squadriglie" bile su dislocirane u Sv. Lovreču, Pazinu i Vodnjanu.⁶³ I prije ove odluke militarizacije Istre, Istra se ponekad pretvarala u pravi divlji zapad. Od 1924. godine nadalje, sve su češći oružani obračuni između razbojnika i karabinjera. U siječnju 1925. godine, u jednom takvom sukobu ubijen je kod Tinjana i A.Bratović jedan od "stare garde" najviše traženih razbojnika koji je žario i palio središnjom Istrom. Međutim, živote su gubili i oružnici ali i pripadnici MVSN, odnosno "camicie nere" koje su uz oružnike sudjelovale u hvatanju razbojnika. "L'ufficiele addetto", odnosno dodijeljen časnik u "Uficio stampa" pri zapovjedništvu 60. legije M.V.S.N. Istra centurion Ruggero Pascucci u svom tjednom izvješću (Raporto notiziario settimanala) od 27. svibnja 1931. godine, a ispred zapovjedništva 60. legije MVSN "Istra" opisuje događaje u kojem su život izgubili jedan karabinjer i jedna "crna košulja". U prvom dijelu izvješća časnika opisuje uvjete pod kojima je camicia nera Marko Buršić (Marco Burscich-Burrini) izgubio život. Naime, 21. svibnja 1931. godine, u toploj istarskoj noći patrola karabinjera provjeravala je dvojicu jataka kojim prilikom je u unakrsnoj paljbi ubijen jedan od karabinjera Giorgi Loreto a teško ranjen Giuliani Paolo. Razbojnici su se razbježali i izgubili u kraškom terenu u okolici Kanfanara. Nekoliko dana kasnije na rovinjštini je poljoprivrednik Sossich primjetio razbojnike o čemu je odmah

⁶⁰ PAP, PP, (1928), k:65; f:VI-1.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ CORRIERE ISTRIANO, 23.VII. 1929. La lotta contro il brigantaggio in Istria.; PAP, PP, (1929), k:88; f:XV-B/3

obaviješten prefekt Foschi koji je odobrio oružanu akciju pedesetak pripadnika 60. legije MVSN. U toj akciji crnih košulja prema izvješću uhićeno je bilo mnogo osoba na koje je pala sumnja da su pripadnici razbojničkih družina ili da su razbojnički jataci. O tome su obaviješteni prefekt Foschi, Generalni komesar Diamanti zapovjednik XII grupe Legija, konzul 60. legije De Turis te questor Carusi. Uz ovo ubojstvo karabinjera Giorgia za koje se okrivljuje banda Ivana Štokovića izvješće opisuje ubojstvo pripadnika MVSN Marka Buršića koje su počinili razbojnici bande Milanovića. Marko Buršić bio je pripadnik 60. legije, četrdesetogodišnjak iz sela Čabrunići (Zabroni), kako izvješće navodi bio je inorodac (allogeno) koji je uživao povjerenje zapovjedništva i vlasti. Čak je promijenio i prezime u Burrini kako bi dokazao svoju lojalnost. Burrini je sudjelovao u hvatanju Štokovića gdje se iskazao svojom požrtvovnošću. Danima je sjedio u zasjedi čekajući razbojнике. Prema riječima nadređenih bio je jedan od najboljih povjerljivih službenika Milicije. U nedjelju poslije službe u Šavičenti gdje su hvatani ubojice karabinjera Giorgia, Burrini se vraćao kući u Čabruniće. Negdje oko četiri kilometra od Šavičente na jednom pustom mjestu koje okružuje niska hrastova šumica bio je dočekan od razbojnika koji su ga čekali u zasjedi i ubijen jednim hicem iz neposredne blizine (oko tri metra). Istraga je to i pokazala, jer su našli samo jednu ispaljenu čahuru na mjestu zločina.⁶⁴ Naravno uz dužne počasti Burrini je ukopan uz nazočnost najvažnijih ljudi provincije i fašističke vlasti. Kao odmazdu za ovo ubojstvo, u večernjim satima istoga dana kada je Burrini ubijen general Diamanti naredio je akciju čišćenja (rastrellamento) područja između Šavičente i Čabrunića. Poslate su crne košulje iz Trsta kao ispomoć 60. legiji, koji će zajedno sa karabinjerima sudjelovati u akciji. Akcija je trajala cijelu noć. Brojne patrole pretraživale su teren no, ubojice i razbojnici su već odavno bili na nekom drugom mjestu van domašaja pravde.⁶⁵

Naravno, i ovi događaji uspjeli su se ispolitizirati odnosno, iskoristiti za antislavensku ili bolje reći antihrvatsku propagandu. U svakom slučaju krađe stoke naglašavano je u talijanskom dnevnom tisku kako su te divljačke razbojničke napade izvele "bande slave".⁶⁶ Fašistički tisak je tridesetih godina pothranjivao istarski živalj napisima o tome kako su ova razbojstva manifestacija primitivnosti i divljaštva "slavenskih barbara", stvarajući jedan odbojan stav talijanskog življa prema hrvatskom dijelu istarskog puka, uklapajući se tako u dugogodišnju antislavensku propagandu kao inferiornije civilizacije i kulture.⁶⁷

Znamenita imena istarskih razbojnika koja su usmenom predajom unutar narodno-ruralne kulture postala dio narodnog predanja i legende, o kojima se i danas u starijem istarskom naraštaju ispredaju neproverene zgone, i anegdote uglavnom po obrascu vječitog nadmudrivanja lopova i policajaca. Tako eto i ovaj dio istarske socijalne povijesti odlazi zabilježena u mitu i legendi čuvajući se tako od zaborava i utiskujući se u tzv. kolektivnu svijest i kolektivno pamćenje.⁶⁸

Kako većina istarskih razbojnika nikad nije uhvaćena, a većini nikad nije utvrđen identitet iako su indicije postojale, neki su suđeni u odsutnosti. Neki od njih kao Lizzardo pobjegli su u Kraljevinu SHS gdje su živjeli u poluilegali. Sam Lizzardo 1927. godine osuđen je u odsutnosti na Corte d'Assise u Puli, na dvanaest godina zatvora.⁶⁹ Tako je iste godine u odsutnosti na dvanaest godina

⁶⁴ PAP, PP, (1931), k:110, f:VI/6: Raporto notiziario settimanale dal 18. maggio al 25 maggio 1931. M.V.S.N., Uficio Stampa od 27.V 1931. br.9410/IV/6-7.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Predložak predsjedniku vijeća od strane zastupnika istarske demokratske stranke G.Pesantea u talijanskom parlamentu u ožujku 1922., Atti Parlamentari. Legislatura XXVI, sv.IV, 1922. 3292.

⁶⁷ Istra, 2.III.1933, Kad fašistička štampa priznaje da je Istra slavenska.; CORRIERE ISTRIANO, 5. I 1933.

⁶⁸ Izjava A.V. data autoru 7.II 1994; Izjava I.D. data autoru 21.III 1989.

⁶⁹ L'AZIONE, 1.III.1927, "Il latitante Lizzardo condannato a 12 anni".

osuđen i drugi istarski razbojnik koji je operirao Istrom zajedno sa Lizzardom, u razdoblju od 1919-1922, G. Stocovich koji se po navodima pulskog dnevnika *L'Azione* nalazio u zagrebačkom zatvoru.⁷⁰ Zvane Črnja se u svojim sjećanjima također dotiče istarskog brigantaggia, posebice onih bivših razbojnika koji su prebjegli u kraljevinu Jugoslaviju, gdje su zapošljavali i zaboravljali svoj stari zanat. Neki od njih poput Buršića sa Roverije bili su dobri radnici.⁷¹ Neki nisu uspjeli početi novi život već su i u izbjeglištvu nastavili se baviti svojim starim poslom. Giugovaz (Jugovac), jedan od suradnika poznatog razbojnika Collariga, pobjegao je u Pariz ali je tamo 1927. uhićen i izručen talijanskim vlastima 1928. godine.⁷² No, sa povlačenjem starih razbojnika, na istarsku devijantnu scenu dolaze neki novi razbojnici, neki novi ljudi, neke nove bande. Tridesetih godina završava doba uvjetno ga nazovimo romantičarskog razbojništva. Ovi novi imaju bolju i učinkovitiju organizaciju.⁷³ Međutim fašistička država odlučno se opredijelila za uništenje razbojništva i organiziranog kriminala, bez milosti. Tako su zakonskim ali i vanzakonskim metodama potpuno ušutkane brojne organizacije mafije ali i razbojničkih bandi. Kasnih tridesetih godina u Istri više ne nalazimo nekadašnje razbojničke skupine koje su harale istarskim ruralnim svijetom. Incidenti se dakako događaju ali su sporadični i lokalizirani na vrlo usko područje oko Vodnjana, Kanfanara Poreča i Savičente.⁷⁴ Policija i karabinjeri organizirali su lake pokretne motorizirane patrole koje su noću patrolirale najopasnijim mjestima.⁷⁵

Već 1931. godine u izvještajima se mogu naći ohrabrujući tonovi o mirnijoj situaciji i sve rjeđim razbojstvima, posebice u općini Pula.⁷⁶ Većina kriminalnih djela je brzo otkrivena i riješena tako što su označeni policijskom jerom "confine di polizia", pogotovu oni koji pripadaju tzv. marginalnim skupinama. U tri prva mjeseca 1931. godine dogodila su se samo dva razbojstva a akteri su brzo otkriveni. Četiri krađe stoke od kojih su dvije riješene hvatanjem krivaca i njihovim lišavanjem slobode. "Provincijska komisija za suzbijanje kriminalne aktivnosti" odredila je dvije mjere Confino di polizia, šest opomena a one notorne lopove predala sudu. Zaključak izvještaja pokazuje da već početkom tridesetih je počelo jenjavati razbojništvo. Questor zaključuje: "Le popolazioni della provincia, e specie quelle della bassa Istria e piu duramente provate, mostrano ora viva riconoscenza verso l'illuminata opera della E.V. per la maggiore tranquillita di cui attualmente godono ed apprezzano pure l'attivitа che vanno svolgendo gli organi di polizia per assicurare ad esse l'integrita della loro vita e dei loro averi."⁷⁷

Najčešća "sporedna djelatnost" tih istih razbojničkih bandi u Istri bilo je krijumčarenje, odnosno ilegalna trgovina. Krijumčarilo se skoro sve, stoka ili meso, ulje, vino, duhan, kava, sol, šećer itd, krijumčarilo se sve što se preko granice moglo jeftinije dobiti ali i druga razna roba široke potrošnje.⁷⁸ Krijumčarili su skoro svi ne samo razbojničke družine već i pojedinci, skupine seljaka, građana, obitelji i cijela sela. Krijumčarenje je bilo toliko rašireno i toliko intenzivno a opet toliko dobro organizirano da je prema opsegu ove djelatnosti relativno malo onih koji su uhvaćeni od strane karabinjera ili guardie finanze.⁷⁹

⁷⁰ L'AZIONE, 27.II.1927. Corte d'Assise, 1.III 1927, Corte d'Assise; 19.X 1922. Il capobanda G.Stocovich arrestato a Zagabria.

⁷¹ Z. Črnja, *Obećana zemlja*, Pula, 1978, 6-7.

⁷² L'AZIONE, 3.IV 1928, Il bandito Giugovaz sara presto estradato dalle prigione di Parigi.

⁷³ Izjava R. J. data autoru 25.VIII 1994.; PAP, PP, (1931), k:110, f:VI/6,

⁷⁴ PAP, PP, k:67, f:IX-4/2 Izvješće od 7. XI 1928. br. 217.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ PAP, Questura u Puli (QP), k:110, f:VI-2/3-4. Mjesečni izvješće za veljaču 1931. godine, br. 01332/31; Izvješće od 25.III.1931, br. 01132.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto. Izjava A. V. data autoru 7.II 1994.

⁷⁹ Arhiv općinskog suda u Puli (AOSP), Regno Procuratore di Pola (RPP) (1921-1929) Sentenze.

Krijumčarenje je u Istri u usporedbi sa razbojništvom bila mnogo raširenija pojava za koju se sa sigurnošću može tvrditi da je bila osnovni izvor prihoda ne samo pojedinaca već i obitelji i čitavih sela.⁸⁰ S organiziranom mrežom jataka bila je najbolje organizirana protuzakonita djelatnost. Usudio bih se reći da malo tko, makar i posredno nije bar jednom bio uključen u ovu aktivnost ili nije u najmanju ruku znao za nju. Ova vanzakonska djelatnost pretpostavlja vrlo dobro organiziranu krijumčarsku mrežu, skloništa, tajne putove, distributivnu mrežu itd. Ono što zbunjuje jest da i pored poznavanja tajnih putova, guardia finanza i karabinjeri nisu uspjeli ne iskorijeniti već ni značajno smanjiti intenzitet krijumčarenja.⁸¹

Kao i razbojništvo, prostitucija i krijumčarenje je dostizalo svoj vrhunac u mjesecima najveće nezaposlenosti što posredno govori da je krijumčarenje jedna od glavnih "privrednih" grana u održanju golog opstanka za većinu pripadnika marginalnih grupacija ruralnih ili urbanih sredina.⁸²

Jedan od glavnih ako ne i najvažniji uzrok ovako raširene pojave krijumčarenja jest velika nezaposlenost u vrijeme teške gospodarske krize krajem dvadesetih i početkom tridesetih. Podatke o nezaposlenosti za 1926 i 1927. godinu za cijelu Julijsku Krajinu podijeljenu po provincijama a u odnosu na broj stanovnika, moguće je naći u tiskanim izvorima talijanske državne provenijencije.⁸³ Tako su dati podaci za provinciju Pulu po mjesecima, od rujna 1926. do rujna 1927. godine, računajući da je tada u Istri obitavalo 318.835 žitelja.⁸⁴

Tablica: Prikaz porasta nezaposlenosti po mjesecima s kraja 1926 do kraja 1927. god.

1926				1927								
IX	X	XI	XII	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX
507	2050	2050	2047	2144	2157	2181	1613	1434	1445	1668	1720	1833

Posve je jasno da se najveća nezaposlenost u Istri javlja u razdoblju jesenskih i zimskih mjeseci kada se bilježi povećan broj krađa i krijumčarenja tako da se ove dvije pojave mogu dovesti u vezu.⁸⁵

Kontraband je svakako u Istri najraširenija i najbolje organizirana protuzakonita djelatnost između dva svjetska rata. Prelistavajući sveske knjiga presuda (sentenze) Općinskog suda u Puli Corte d'Apello za razdoblje 1921-1926, lako se može uočiti da je pored remećenja javnog reda i mira pod utjecajem alkohola najviše osuđenih za ilegalnu trgovinu, odnosno trgovinu bez dozvole i trgovinu robom u monopolu države alkohola i duhana.⁸⁶

Talijanske vlasti su ipak u određenoj mjeri dopuštale ilegalnu trgovinu na znamenitim istarskim sajmovima i tržnicama iako se mogu naći primjeri visokih globa koje su uglavnom seljaci morali platiti za ilegalnu prodaju alkohola, domaće rakije i vina, no to su rijedi slučajevi.⁸⁷ Čak i danas nakon toliko godina, kada se već može govoriti o nekakvoj vremenskoj distanci, vrlo je teško dobiti usmene podatke o karakteru međuratnog krijumčarstva, tajnim putovima, organizaciji i sl. Ponekad se mogu doznati pojedini detalji koje znanstvenik

⁸⁰ Izjava, I. D. data autoru od 21. III 1989. PAP, CKPo, (1919-1920), k:2; f:bb.; PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:C-5

⁸¹ Isto. PAP, PP, (1931), k:110; f:VI-2/3-4.

⁸² PAP, PP, (1931), k:110; f:VI-2/3-4.; Izjava M.D. data autoru 2.VI 1994.

⁸³ D. Doria, *Notizie sulla disoccupazione nel Regno e venezia Giulia, Bollettino dell'Istituto Statistico-Economico*, 11-12/1927, Trieste, 1927. 275-291.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ AOSP, RPP (1927) Sentenze.; PAP, PP, (1931), k:110; f:VI-2/3-4.; Izjava A. M. data autoru 22.III.1989.

⁸⁶ Isto. (1921-1926) Sentenze.

⁸⁷ Izjava M. M. data autoru 11.VII 1994.

kasnije mora kroz određenu arhivalnu provjeru slagati u složeni mozaik ove ilegalne protuzakonite djelatnosti. S onoliko znanja s kojima danas raspoložemo, postojala su dva glavna krijumčarska puta s brojnim punktovima, i ilegalnim, tajnim skrovištima, bunkerima, kraškim jamama (fojbe), gdje se roba skrivala, uglavnom po brojnim stancijama koje su se nalazile po strani glavnih prometnica.⁸⁸ Najstariji krijumčarski put jest onaj koji spaja jug i sjever istarskog poluotoka uz zapadnu obalu, sa ograncima prema većim gradovima Pula, Fažana, Vodnjan, Bale, Rovinjsko Selo, Rovinj, Morgani, Barat, Sv. Lovreč Pazentički, Dračevac, Fuškulin, Poreč (neka od uvala između Poreča i Vrsara, iz Sv. Lovreča put nastavlja na sjever prema Tinjanju, Beram, Trviž, Motovunski Novaki, Vižinada, Brtonoigla, Pomjan, Kopar, Muggia i Trst.⁸⁹ Drugi put je prolazio središnjom i istočnom Istrom, obilazeći veće gradove, odnosno veće karabinjerske i policijske postaje. Vodio je od Pule prema Krnici, spajajući sela Jadreški, Šišan, Ušići, Valturu Loboriku, Marčanu, potom iz Krnice na neku od brojnih uvala jugoistočne obale kao punktova za otoke Cres, Lošinj, Susak i Unije, Rakalj, Barban, Labin, Šumberg, Gračišće, Gologorica, na Pazin, Boljun, na Čičariju prema Rijeci i Kastavštini a drugim krakom prema Trstu.⁹⁰ Nažalost nije se do sada uspjela dati ni približna rekonstrukcija paralela koje su spajale ova dva puta i dovodila krijumčarenu robu u središnju Istru.⁹¹

Prema pričanju ali i prema malobrojnim karabinjerskim i policijskim izvještajima roba se krijumčarila kombinirano jedan dio puta se nosila na leđima i raspačavala usput na određenim punktovima, najčešće stancijama ali i divljim "poštanskim sandučićima", jednim od brojnih kraških jama i pećina kojima je Istra bogata.⁹² Ponekad, kada su to prilike dozvoljavale, roba se krijumčarila stočnom zapregom i čamcima, koji su čekali skriveni u jednim od brojnih malih tajnih vala u uvasla istočne ali i zapadne Istre. Prenosila se na otoke ili se sa otoka prenosila roba na poluotok. Ova relacija uglavnom je služila za krijumčarenje prehrambenim proizvodima i vinom.⁹³

Pregledavajući primjerice knjigu presuda Kraljevske preture Vodnjan za razdoblje od 1931-1938. godine, mogu se donijeti određeni zaključci. Naime, u presudama su najbrojnije novčane kazne a najčešći delikt jest krivolov.⁹⁴

Organi gonjenja su u Istri tridesetih godina doista ostvarili zavidnu razinu riješenih slučajeva. Godine 1938. u preturi Vodnjan donijeto je čak 316 presuda, od toga tek 19 za nepoznate počinitelje.⁹⁵ Navedeno razdoblje interesantno je i po činjenici da broj osuđenih u vodnjanskoj preturi nije ni u jednom trenutku prelazi broj 700 iako je lako uočiti da je vodnjanska pretura prednjačila po broju žitelja koje je pokrivala u protuzakonitim radnjama. U sedam godina kažnjeno je 3930 okrivljenih, od toga 2984 Hrvata i 946 Talijana, s najkritičnijom 1933. godinom, odnosno u vrijeme velike gospodarske krize koja se itekako osjetila u ovim krajevima. Sa porastom nezaposlenosti proporcionalno se javlja i rast krijumčarenja. U godini 1937 i 1938. zabilježeno je 168 uhićenja i privođenja od strane policije i financa poradi krijumčarenja.⁹⁶ Uhićeni su uglavnom mladi ljudi između 18 i 34 godine, iako se povremeno javljaju i

⁸⁸ Isto. PAP, PP, (1931), k:110; f:VI-2/3-4.; Izjava A. M. data autoru 22.III.1989.

⁸⁹ Isto. Izjava A. M. data autoru 22.III.1989.

⁹⁰ Isto. Izjava A. M. data autoru 22.III.1989.

⁹¹ Isto. Izjava, I. D. data autoru od 21. III 1989. PAP, CKPo, (1919-1920), k:2; f:bb.; PAP, CKPu, (1919-1920), k:11, f:C-5.

⁹² Isto.

⁹³ Isto. Ove će neotkrivene veze kasnije u vrijeme NOP-a jako dobro doći istarskim antifašistima za prijevoz ratne, vojne opreme i hrane kao i propagandnog materijala.

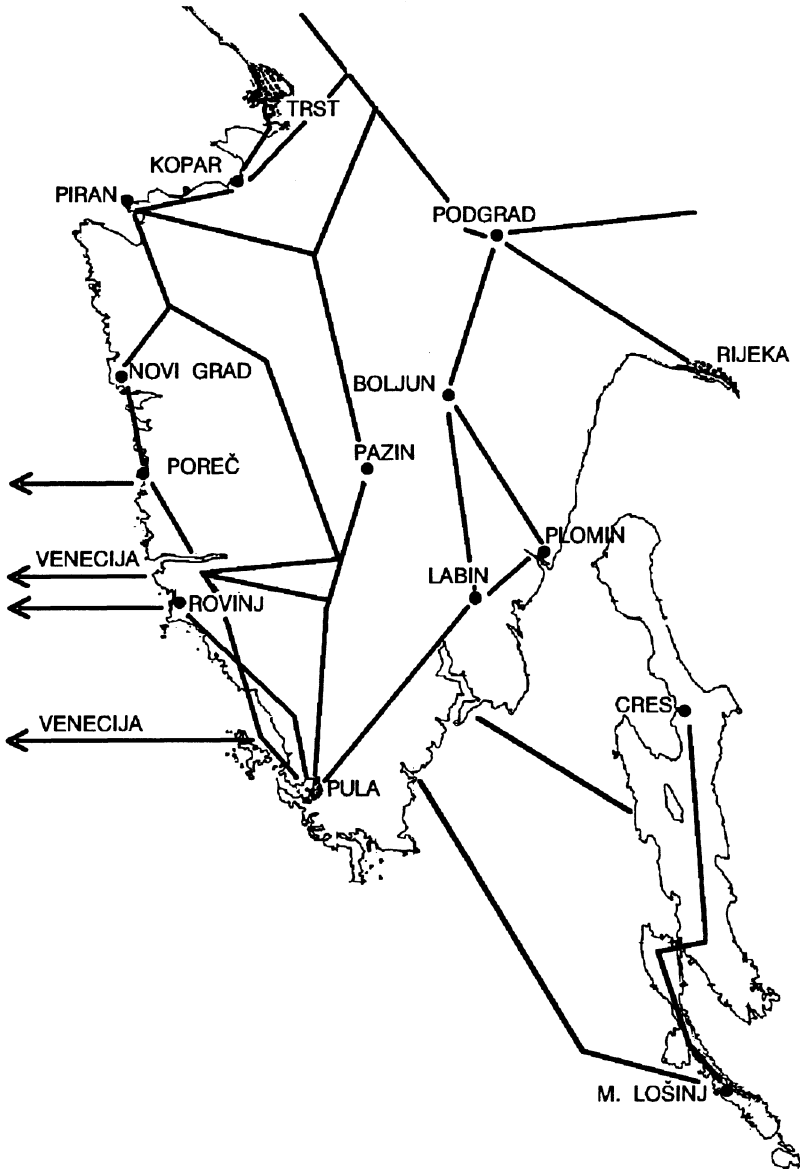
⁹⁴ AOSP, Regno procuratore di Dignoano (RPD), (1931-1938) Sentenze.

⁹⁵ PAP, QP, (1934-1943), k:2, f:A-3a.; AOSP, RPD, (1931-1938) Imputati.

⁹⁶ PAP, PP, (1937-1938), k:269; f:VI/1.

muškarci između 50 i 60 godina. Uglavnom su to Istrani iako među njima dosta došljaka iz Trsta, Napulja, Milana i Venecije.⁹⁷

Slika 3: Rekonstrukcija tajnih krijumčarskih putova u Istri 1918-1939

⁹⁷ Isto.

Zusammenfassung

Istrien jenseits des Gesetzes. Die Geschichte des istrischen Brigantaggio und Contraband - der soziale Raub oder die Cosa nostra istriana.

Ein zusammengesetztes historiographisches Problem, wie es die Analyse bestimmter sozialer und wirtschaftlicher Phänomene der istrischen Zwischenkriegsgesellschaft (1918-1939) ist, kann durch die Passagen einiger der istrischen Randpersönlichkeiten dargestellt werden. So haben wir, unbeschwert von diversen politischen und kulturellen und auch moralischen Vorurteilen und Tabus, einen "Spaziergang" durch die istrische Zwischenkriegsperiode mit der Absicht gemacht, jene bedingt ausgedrückt "untergeschichtlichen oder noch nicht geschichtlichen" Geschehnisse und Prozesse zu entdecken und zu erkennen, den istrischen Mensch jenseits des Gesetzes kennenlernen. Wir haben uns auch die Probleme des Alltagslebens der istrischen "Marginalpersönlichkeiten" angesehen, Menschen aus den schwarzen Chroniken und Polizeiberichten, deren Lebensprobleme die Zeilen von Zeitungsartikeln füllen.

Der istrische Brigantaggio und Contraband (Raub und Schmuggel) hat auf diesem Raum tiefe Wurzeln und eine lange Tradition. Er ist nicht nur an die wirtschaftliche Problematik gebunden, sondern findet seine Grundlage in den sozialen und kulturellen Werten des istrischen Patriarchates innerhalb ihrer Siedlungsbedeutung. Viele dieser Elemente spürt man gewiß in den zwanziger und dreißiger Jahren des XX Jhs., obwohl sie nicht jene Bedeutung und jenen Einfluß wie im Mittelalter haben.

Der istrische Mensch, sei er aus ruraler oder städtischer Umgebung, von kroatischem oder italienischem Nationalwesen, war zu dieser Zeit von Angst und Ungewißheit vor den rücksichtslosen und nekriphilischen Briganten gepeinigt. Bei der Verteidigung des Eigentums büßte man oft nicht nur manches Schaf oder Rind, sondern auch das Haupt ein. Morde waren keine Seltenheit. Natürlich lebten auch die Verbrecher nicht ohne Furcht vor Verfolgungen, Gericht, Gefängnis oder dem gewaltsamen Tod. Viele von ihnen erreichte früher oder später die Hand der Gerechtigkeit, sei es die staatliche Hand oder die eines unglücklichen und verzweifelten Rächers.

Im Unterschied zu den Räubern betrieb eine viel größere Anzahl von Menschen den Schmuggel, vorwiegend als Zusatzgewerbe, das meistens dem ruralen Volk den Schaden der unfruchtbaren Jahre einigermaßen ersetzte, aber auch bei der Tilgung von Zinsen aus zahlreichen Schulden half. Natürlich hatten nicht alle dasselbe Glück. Ständige Versteigerungen von Bauerngütern steigerten nur die Anzahl der "Schmuggelarbeiter". Natürlich halte ich den Schmuggel nicht als streng vom Raub getrennt, um so mehr, da es bekannt ist, daß diese behaglichere Tätigkeit den Räubern zusätzliche Einkommen einbrachte, sowie daß gerade sie das Monopol auf einzelne Sorten von Schmuggelwaren hielten. Wie auch immer jenseits des Gesetzes, fand ein verhältnismäßig großer Teil des istrischen Volkes darin "Zuflucht" vor Hunger und Armut.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY

INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

28

ZAGREB

1995.

Izdavač: **ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU**

REDAKCIJA:

Branka BOBAN, Neven BUDAK, Mirjana GROSS, Franko MIROŠEVIĆ,
Štefica POPOVIĆ, Nikša STANČIĆ, Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

Adresa uredništva: Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet
Zagreb, Krčka ul. 1

tel.: 385 01 519 044 fax: 385 01 513 834

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo
znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku
kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis "Radovi" oslobo-
đen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije Republike
Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.

ZA IZDAVAČA:
Ivo GOLDSTEIN

DESIGN NASLOVNICE:
Iva MAKVIĆ

**PRIJEVOD SAŽETAKA NA
NJEMAČKI JEZIK:**
Marina DENONA-KRSNIK

PRIPREMA ZA TISAK:
Hrvoje STANČIĆ

TISAK:
KRATIS
Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u siječnju 1996. godine